

ПРИЧИНИ И МОТИВИ ЗА УПОТРЕБА НА ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА

Тони Георгиева Манасиева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София

REASONS AND MOTIVES FOR THE USE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Toni Georgieva Manasieva

Sofia University St. Kliment Ohridski, Faculty of Education, Sofia

** Публикацията е част от дейностите по проект №80-10-58/22.03.2021 „Социални и педагогически аспекти на проблема за употребата на психоактивни вещества“, финансиран със средства, отпуснати целево от държавния бюджет за 2021 г. на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания през 2021 г.*

Abstract: The article discusses the reasons and motives for the use of psychoactive substances, as well as the correlation of their premises – as included in the two spectra: objective and subjective. Basis for analysis of theoretical research and empirical research within the project „Social and pedagogical aspects of the problem of use of psychoactive substances“, under the fund „Scientific Research“ at Sofia University „St. Kliment Ohridski“ for 2021. The issues are related to the curriculum of academic disciplines for the training of specialists in the prevention of deviant and delinquent behavior. Considering the causes and motives in their depth and relevance, including related to the recent pandemic conditions, allows to enrich this content – by raising awareness of the problem, the challenges of socio-pedagogical work and guidelines for prevention and mitigation of the consequences of use and abuse of surfactants

Keywords: psychoactive substances, use/abuse, prevention, deviant/delinquent behaviour, socio-pedagogical work

Социалната значимост на проблема с употребата на психоактивни вещества (ПАВ) поставя изискването за методическо развитие относно начините за неговата превенция и корекция, стратегии и техники. Те на свой ред, за да бъдат оптимални в съдържателен аспект и адекватни във времево отношение, изискват добро познаване на проблема. Това познание, включено в диагностиката, обхваща неговата същност, прояви, причини и мотиви. Предметен избор в настоящата статия са причините и мотивите, както и корелацията помежду им – като включени в двата спектъра: на обективното и субективното.

Разглеждането на причините и мотивите в тяхната дълбочина и актуалност, в т. ч. съотнесени с близките пандемични условия, допринася за повишаване на информираността за проблема, предизвикателствата пред социално-педагогическата работа и насоките в превенцията и намаляването на последиците от употреба и злоупотреба с ПАВ. Ползността е относима и към теорията, и към практиката; като научни изследвания, академична подготовка и практическа дейност.

Напр. в контекста на настоящата разработка, която е част от дейностите по проект „Социални и педагогически аспекти на проблема за употребата на психоактивни вещества“ по фонд „Научни изследвания“ към СУ „Св. Климент Охридски“ за 2021 г.:

- се съчетават теоретични изследвания и резултати от емпиричното изследване в рамките на този научноизследователски проект;
- се съотнася тематиката към учебното съдържание на академични дисциплини за подготовка на специалисти по превенция на девиантно и делинквентно поведение и респ.;
- се допринася и за обогатяване на това съдържание, и за квалификацията на учащите с преноса му в бъдещата им или настояща практика (в зависимост от статуса им по време на обучението – работещи в областта или все още подготвящи се).

Темата за причини и мотиви за употреба на ПАВ може да се разгърне методологически върху темата за факторите, особено възпитателните. Във формален аспект, традиционните основни възпитателни фактори са: семейство, училище, приятелска група, медии. В съдържателен аспект факторите са: рискови и протективни.

В една по-ранна публикация в съавторство с д-р Валентина Маринова, анализираща резултати от своето дисертационно изследване, се показва следната факториална обусловеност на употребата на ПАВ и на предпазването от нея [1, с. 359]:

„Рисковите фактори се разделят на личностни, социални и биологични. Конкретно специфично значение имат: стремежът и търсенето на силни усещания, опит с употреба на алкохол, дисфункции в семейството, употреба на ПАВ сред значимите възрастни и връстници, наследствена предразположеност, психични проблеми и др. Въздействието на рисковите фактори може да бъде смекчено според наличието на протективни фактори, като: силата на връзката и привързаността между родителите и децата, личностни характеристики като напр. позитивен темперамент, позитивна външна подкрепяща система. Траекторията на употребата на ПАВ се определя от сложните отношения между рисковите и протективните фактори (Masterman and Kelly, 2003) – вж. табл.:

Таблица. Рискови и протективни фактори
/адаптирано от Robertson et al (2003) and Gee et al (2006)/

Област	Рискови фактори	Протективни фактори
Личност	Агресивно поведение в ранна възраст	Себеконтрол
Семейство	Липса на родителски контрол	Родителско наставничество
Връстници	Злоупотреба с ПАВ	Учебни постижения
Училище	Наличие на ПАВ	Мерки против употребата на ПАВ
Институции	Приемна грижа, институционализация	Наличие на професионалисти, дейности за свободното време
Общност	Бедност	Силна привързаност с мястото (квартала), където живее“

Специално внимание се обръща на влиянието на семейството и приятелите за децата и съответно техният факториален анализ е най-разгърнат:

„Употребата на ПАВ сред деца и юноши е силно повлияна от групата на връстниците, социалното учене, протичащо чрез нея. Нагласите на групата от връстници (преобладаване на девиантни норми), личното одобрение (приемане на девиантното поведение като норма) и поведението на връстниците – всичко това определя“ честотата и вероятността от злоупотреба и развиване на зависимост. „Наличието на група от връстници, която употребява ПАВ, е силен предикативен фактор..., както и излизането извън дома почти всяка вечер“ [1, с. 360].

По отношение на семейството: „употребата на ПАВ от родителите и от по-големите братя и/или сестри в семейството е предикативен фактор. Тя се отразява на динамиката на отношенията родител-дете, което увеличава уязвимостта на детето да развие по-късно в живота си проблеми с различни видове ПАВ (Kumpfer and Bluth, 2004). Децата с родители, употребяващи ПАВ, има по-голяма вероятност да се повлияят от връстниците си, които употребяват ПАВ, отколкото децата, чиито родители не употребяват ПАВ (Li et al., 2002).“ А „наличието на силна подкрепа от страна на семейството се явява „буфер“ за рисковите фактори и ситуации, в които младите хора попадат.“ Изследване сред юноши показва, че тези, които „споделят за здравословни отношения и отворена комуникация със своите родители и ги приемат като подкрепящи, са по-малко включени в употреба на ПАВ (Stronski et al., 2000)“. Други посочени от В. Маринова изследвания идентифицират като протективен фактор авторитетното родителстване, наличието на правила в семейството, контрол и привързаност. Това наличие „е свързано с намаляване на риска от включване в групи с антисоциално поведение и започване на употреба на ПАВ“ [1, с. 361].

Като цяло, „основни рискови и протективни фактори в юношеска възраст по отношение на семейството са: рискови – установена употреба на ПАВ на членове на семейството, липса на родителски контрол и наставничество; протективни – топла и подкрепяща семейна среда, ясни правила, наставничество и контрол, усещане за свързаност“ [1, с. 362].

Индивидуалният риск от започване на употреба на ПАВ е силно повлиян от отношенията в семейството. Те имат своето значение и в трите етапа на развиване на зависимост – експериментиране, активно търсене, злоупотреба и зависимост. „Топлата и подкрепяща среда, характеризираща се със силна връзка между семейните членове и ниското ниво на конфликти в семейството, предпоставят по-нисък риск от употреба... Добрият родителски контрол и наставничество, които се характеризират с родителско наблюдение и ясни

семејни правила за поведението на децата, може значително да редуцират риска от започване на употреба на ПАВ“ и да противодействат на негативно влияние на врџтници – което е валидно и при останалите видове девиации. „Включването на детето в антисоциални дейности с врџтници предпоставя значително по-висок риск от започване на употреба..., а включването му в социално ориентирани дейности заедно с врџтниците предпоставя значително по-нисък риск от започване на употреба (Guo et al., 2002)“ [1, с. 361].

За специалистите, работещи със зависимости, това означава, че могат да бъдат значително подпомогнати в засилването на протективните фактори, ако разбират и познават културата на семействата и техните членове. „Успоредното отслабване“ на рисковите фактори е възможно чрез разбиране на проекциите в семейството и извън него, като особен обект се явяват погрешните родителски позиции, които провокират или затвърждават употребата на ПАВ. От тук и извеждането на стратегии за елиминиране влиянието на дрогата.

А извънредната ситуация с Ковид-19, продължила повече от година и несрещана досега по своите същност, размери и последици, поставя нови и сериозни предизвикателства пред специалистите в областта на превенцията и корекцията. Употребата и злоупотребата с психоактивни вещества като средство за справяне с дискомфорта при някои личности са едно от най-видимите рискови полета, нуждаещи се от професионална помощ. Засегнати са не само установените вече около 31 000 българи „проблемно употребяващи наркотични вещества“ [2, с. 6], а и възможните още да прибегнат до тях при необичайните условия; и особено децата и младежите. По данни на Превантивно-информационния център по проблемите на наркоманиите още отпреди година, „от началото на кризата с COVID-19 се установява повишено внимание от страна на подрастващите към темите: „видове психоактивни вещества (ПАВ)“, „употреба на ПАВ“, „полицейски проверки, проверки и наличност на ПАВ“ и под. и се заключава, че „този интерес налага активна работа... както с настоящите, така и с новите клиенти, за да се отговори на техните нужди и изисквания“ [3, с. 4].

Динамиката на интереса към психоактивни вещества от началото на пандемията показва по две от най-представителните изследвания следните изменения:

- „лишението, изолацията, загубата на доходи и страхът предизвикват психично-здравни състояния или изострят съществуващите. Голяма част от хората са изправени пред опасността от повишени нива на употреба на алкохол и наркотици“ – по доклад на Световната здравна организация с данни от 130 държави за периода юни-август 2020 г. [4, с. 2];
- по отношение динамиката на употреба, „като цяло изглежда, че има по-малък интерес от страна на потребителите към наркотици, обикновени свързани с развлекателни събития... и по-голям интерес към наркотици, свързани с домашна употреба“, като намаляването и възстановяването „нивата на употреба“ се свързва съответно със засилването и облекчаването на ограниченията за „движение и пътуване“ и „социални събирания“ – по Европейския доклад за наркотиците с данни за 2020 г. на Европейския център за мониторинг на наркотици и наркомани (EMCDDA) [5, с. 10].

В тези доклади не се отразяват съдържателно мотивите за употреба при новите условия. Анализът им е повече статистически по по-формални показатели и само в посочените цитати виждаме причините: лишението, изолацията, загуба на доходи, физически ограничения и единствено психологическата страх, от която логически можем да изведем като мотив за употреба желание за преодоляването на този страх.

А за специалиста е изключително важно да „установи връзките и взаимодействията в триъгълника „Вещество – личност – среда“, в който трябва да се търсят условията, факторите и конкретните причини“ [6, с. 47]. В средата на тази триангулация разполагам мотивите.

С интерес повече към съдържателните измерения, в настоящата статия се прави опит да се представят причини и мотиви, както и корелацията помежду им – като включени в двата спектъра: на обективното и субективното. Ако трябва схематично да ги подредим в същността им, можем да направим следното разграничение при свързаните понятия:

- Факторът е „относително постоянно действаща причина или обстоятелство със съществено и определящо значение за възникването и развитието на определено явление; явление, което обуславя друго явление“ [7, с. 578]. Основни фактори на развитието са наследствеността, средата, възпитанието и обучението (чието влияние може да се разглежда и като част от влиянието на социалната среда). Факторите са биологични и социални, „съществени причини, движеща сила на процес или явление, която обуславя характера му“ [8, с. 1234]. Възпитателните фактори спадат към социалните. Факторите и причините са „непосредствено пораждащи определено явление“ [7, с. 561].
- Причините имат по-пряко действие върху личността. Те биват обективни и субективни, „обстоятелства от социален и биологичен характер, които водят до поява“ и „подхранване развитието“ на дадено явление [8, с. 948]; причината обозначава „явление, което поражда или обуславя друго явление – следствие“ [7, с. 362].

- Мотивите спадат към субективните. Те са „подбудителна причина“ [8, с. 771], „вътрешна подбуда, подбудителна причина за действие, дейност или поведение, свързано с удовлетворяване на определена потребност...съставна част на волевия акт, основание за действие, решение, усилие и централен факт на съзнанието, в който е изразено психическото отношение на личността към света. Мотивите образуват вътрешната, психическата основа на човешките действия и постъпки“ [7, с. 262]. И въпреки че се делят на вътрешни и външни, осъзнати и неосъзнати, отразяват личностовото отношение към явлението – разликата е в източника на стимулиране: дали личността е вътрешно убедена (макар и станала такава под влияние на по-ранна външна мотивация) или става такава под влияние на външни обстоятелства, но все пак ценностни за нея. Без ценностното те не биха се превърнали в мотиви, валидни конкретно за нея.
- Мотивите са предпоставени от потребностите. „Субективно се проявяват в чувства, влечения, желаниа, стремежи, интереси, мечти, идеали“ [7, с. 262]. Мотивът неизменно е свързан с желание. Необходима е потребност, която индивидът оценява като важна и желана да бъде задоволена, за да се прояви движещата сила мотив (за задоволяване на потребността), която го води към действия за постигането на значимата цел.

За разбиране мотивацията¹ при употреба на психоактивни вещества е важно да се знае, че за тях е характерна психическата зависимост – така че, „за да се определи някой като психически зависим, трябва да се разбере какво място в живота му заемат мислите за дрогата (придобиването и желанието да бъде под нейно въздействие)“ [9, с. 24].

„Според авторите на не-болестната концепция, преди наркотикът да е избрал човека, човекът е избрал наркотика. При хората, зависими към ПАВ достатъчното условие е желанието, или личният избор да приемат дрога или не. Останалите фактори (генетични, социални, семейни, личностови) могат да бъдат задължителни, но не достатъчни за злоупотреба и зависимост към ПАВ“ [Welch, В: 10, с. 14]. В това цитирано по-ново по темата дисертационно изследване се систематизират и „видовете мотивации за употреба на алкохол и наркотични вещества: атарактична, хедонистична, хиперактивираща, субмисивна (страх от отхвърляне от страна на групата) и псевдокултурална, характерна за хистеричните личности, при което е налице стремеж към показност. Анализира се връзката и отношението между емоциите и чувствата от една страна и употребата и зависимостта към ПАВ от друга. Изследванията показват, че симптомите на тревожност и депресия са способни да подтикнат човека към употреба на психоактивни вещества. Негативният фон на настроението, страхът и безпокойството благоприятстват избора в полза на най-лесно решение на проблема – премахването на симптомите по химичен път“ [10, с. 14 – 15]. А ситуацията с ковид-пандемията логично екстремно покачва нивото на тези симптоми. Все още са откъслечни публикуваните вече изследвания на нейното отражение, много повече са в процес на разработване за оповестяване, нашето проектно е един малък щрих към тях.

В анкетното проучване, проведено по този проект – „Социални и педагогически аспекти на проблема за употребата на психоактивни вещества“ има няколко въпроса, които включват причините и мотивите за употреба.

Относно конкретни обстоятелства, подтикнали започване или увеличаване употребата на психоактивни вещества в условията на пандемия, от 153-мата участника в проучването има 38 респондента – 24,8%, които са посочили за себе си следното:

С най-голяма честота е социалната изолация и съответстващите ѝ „карантина, антисоциалност“, „затваряне в къщи“ с невъзможност за излизане „навън с приятели“; както и произтичащите от изолацията „липса на реална комуникация с хората“, „липса на социални дейности“, „по-малкото социални контакти с приятели и ежедневието, в което не се осъществяваха разнообразни дейности“ – общо при 12 отговора (32%).

Другите основания се разпределят с различна честота при един до четирима отговорили с тях така:

- стрес (в един случай са добавени и паник-атаки);
- напрежение, проблеми, умора, „притеснения, страх“;
- депресия и самота;
- скука, разнообразяване на ежедневието, „сексуални развлечения, чилване с приятели“, интерес;
- „безработица, безизходица“ и „загубата на работа“.

Приятели като фактор посочва само един анкетиран и той е един от четиримата признали начало на употреба именно през пандемията, единствен от тях започнал употреба и на трите дадени в анкетата групи нелегална дрога. При другите трима новозапочнали употреба на нелегални дроги отговорите за обстоятелствата, довели ги до това, се разпределят така: от двамата употребяващи канабис и марихуана единият посочва изолацията, другият „не знам“; третият – употребяващ инхаланти, опиати, стимуланти, халюциногени и др. не дава никакъв отговор.

Има 101 участника (66%), които не са употребявали ПАВ, но трима от тях (3%) посочват общи основания за употребата ѝ:

- психологически: пандемията има влияние върху психиката, но с отричане това да е основание за използване на ПАВ („Определено влияе на психиката, но не е причина за използването на подобни вещества“);
- социални с психологическо отражение: поява на екзистенциални въпроси с откъслечно напрежение („Стресови моменти, като несигурност за работата ми, новата реалност, неясното бъдеще и др. под. увеличиха тревожността и нервността ми“);
- възрастови: „при младите социалната изолация, липса на контакт с приятели“.

От неупотребявалите само четирима (4%) са категорични, че никога/нищо не би ги накарало да употребяват ПАВ („Не бих употребил“, „Аз не бих взела във всякакви обстоятелства“, „Нищо не би ме подтикнало“, „Нищо не може да ме накара!“). Това е категорично свързано с мотивацията – за разлика от много отговори с пояснения, при които има смесване на фактори, причини и мотиви.

На този въпрос – за обстоятелствата/основанията за започване или увеличаване употребата на ПАВ в пандемичните условия – 14 участника (9%) не са дали никакъв отговор, а 7 (4,5%) не могат да преценят и отговорят или не знаят какъв отговор да дадат. Има и един по-неочакван отговор: за употреба на ПАВ само преди пандемията („Не употребявах през пандемията, а преди това“) – засичането по другите отговори на този респондент показва, че се отнася до употреба на канабис и марихуана от страна на млада жена, най-вероятно в последен курс в средно училище.

Относно честотата: пет отговора (3,3% от всички) са за липса на промяна в честотата на употреба: един и с нелегални дроги („Вземах и преди това“, при засичане с другите му отговори – всичко без лекарства и инхаланти), един с всички т.нар. легални дроги, трима с част от тях – кафе, кола, цигари. При шест отговора (3,9%) се вижда промяна, но тя е в употреба на енергийни напитки, увеличен прием на кока-кола или кафе. Един уточнява, че за повечето кока-кола е повлияло ранното ставане с нужда от кофеин, а друг – че за повече кафе го е предразположила „домашната обстановка и наличието на много свободно време без да изразходва енергия“.

Тези отговори отвеждат към един съществен въпрос за тълкуването на предмета на анализа ни и той е отразен точно в мнението на един от респондентите: „кафе и цигари – да, те се приемат за влияещи на мозъка, но не мисля, че всеки влага еднакво значение за тях или че ги прибавя в групата на психотропните вещества“. Това важно уточнение за различия в тълкуванията прави логична предпазливостта при категоричност на заключенията „общо за ПАВ“.

В анкетата съществуват няколко въпроса, които отвеждат по-пряко към факторите, причините и мотивите за употреба на ПАВ. Отговорите, които показват склонност за употреба под тяхно влияние – „категорично да“ и „по-скоро да“, се разпределят по следния начин:

- бягство от действителността – общо 9,8%;
- социалната изолация – 15%;
- бягство „от стресовото ежедневие на социалната изолация“, но с уточнението „под влияние на приятел“, ако той им предложи да употребят заедно – 9,2%;
- изпитване на различни емоции – 7,8%.

От тях само социалната изолация се среща в свободните отговори на респондентите на анализираня първо въпрос за конкретните обстоятелства, подтикнали ги да започнат или да увеличат употребата в условията на пандемия.

С изключение на социалната изолация – специфична причина при ситуацията с Ковид-19, всички посочени от респондентите основания всъщност не се различават съществено от традиционните за употреба или злоупотреба с ПАВ; дори не ги изчерпват със своята малка представителност.

Но и традиционните причини трябва да бъдат разглеждани най-вече „в срез“ с мотивите, които са връзката между тях и действието употреба (причинно-следствената връзка). Защото причините стоят по-обективно; мотивираното действие е онова, което задвижва тяхното влияние. В първото издание на своята може би най-четена и преиздавана у нас книга на български експерт по проблема – „Дрогите“, Разум Даскалов уточнява, че „няма общовалидна причина за пристрастяването към наркотици. Осъзнати или не съвсем, мотивите на всеки консуматор са силно индивидуално обогатени. И все пак към дрогата обикновено се посяга поради:

- любопитство...²
- желание за принадлежност към определена група...
- стремеж към независимост и изява...

- страст за нови удоволствия...
- очакване за по-добри постижения...
- потребност от отпускане и пълен покой...
- опит за бягство от угнетяващата реалност“ [11, с. 31].

Най-новото проучване на Националния фокусен център за наркотици и наркомании³ – през м. X – XII 2020 г. с 3767 лица на възраст от 15 до 64 ч. в цялата страна, отговорили на въпроси, свързани с употреба на наркотици, дава следните резултати:

- „Като причини за първа употреба на наркотично вещество (макар всъщност множеството да са мотиви – бел. моя), употребявалите най-често посочват „от любопитство, да опитат нещо непознато“ (69,1% от тях), „за удоволствие, за да изпитат временен приятен ефект“ (37,9%), „от скука, за разнообразие“ (17,7%), „защото е част от съвременния начин за развлечение“ (12,6%), „за да бъдат приети от другите (групата, компанията) (12,4%)...;
- Във връзка с пандемията от COVID-19 и наложените ограничения, за над половината (56,2%) от употребилите не са настъпили промени по отношение на тяхната употреба на наркотици. 1,7% от тях употребяват по-рядко, а 0,8% в по-малки количества.“

Изследваният брой лица в това национално проучване представлява естествено малка част от употребяващите ПАВ, но и в него е важен въпросът за другите значителни 41,3% във втория пункт без изписан отговор – само логически може да се изведе, че (ако не е техническа грешка) те са увеличили употребата, а това вече е съществен белег за промените в коментирания период.

И така, на този етап като заключение може да се оформи, че се констатират макар и различни изменения в динамиката на употреба на ПАВ в условията на пандемия. Някои от показателите остават непроменени спрямо традиционното положение, други търпят промени под влияние на настъпилите повишени нива на стрес – от изолацията, ограничителните мерки, социалните щети в духовен и материален аспект. Като област на допълнителни проучвания тук виждам изследване и установяване на реалните и приписваните въздействия. Защото не е трудно да се предположи, че в част от причините и мотивите попадат и такива, които всъщност не се дължат точно на пандемийните условия, а приемливо се причисляват; и това в най-голяма степен се отнася за мотивите.

References:

1. Manasieva T., V. Marinova, Programi za preventsia po indikatsia na detsa v risk ot razvivane na zavisimost kam psihoaktivni veshtestva, sbornik ot Yubileyna nauchna konferentsia na FP kam YuZU „N. Rilski“, Blagoevgrad 2010
2. Dimitrova G. Podgotveni li sa za infektsiyata ot COVID-19 klinikite i obshtnostite za zavisimosti? COVID-19 i upotrebata na psihoaktivni veshtestva, byuletin na PITs, april 2020, br. 1 (11)
3. Nikolova V.-M. Efektivni po vreme na COVID-19, COVID-19 i upotrebata na psihoaktivni veshtestva, byuletin na PITs, april 2020, br. 1 (11)
4. Petkova M. Psihichno zdrave i posledstvia ot Covid-19, byuletin na PITs, dekemvri 2020, br. 2 (12)
5. Evropeyski tsentar za monitoring na narkotitsi i narkomanii, 2021 g. „Evropeyski doklad za narkotitsite 2021: Tendentsii i razvitia“, Sluzhba za publikatsii na Evropeyskia sayuz, Lyuksemburg
6. Ivanov P. Psihoterapia na vredni privichki i zavisimosti (prakticheskoto rakovodstvo), Ruse 2019
7. Desev L. Rechnik po psihologia, S. 2008
8. Savremenna balgarska entsiklopedia Gaberoff, Tarnovo 2003
9. Daskalov R. Drogite, S. 2006
10. Valkov P. Lichnostni determinanti i rolya na semeynata sreda za formirane na zavisimost kam psihoaktivni veshtestva, avtoreferat na disertatsia, Sofia 2015
11. Daskalov R. Drogite, S. 2000

(Endnotes)

1. „Motivatsia – subektivna, vatreshna determinatsia na choveshkoto povedenie, chieto razkrivane dava otgovor na vaprosite zashto i v imeto na kakvo se proyavyava aktivnostta (vatreshna i vanshna) na lichnostta“ [Desev, s. 263].
2. Mestata s mnogotochie oboznachavat poyasneniyata kam vsyako edno – v originala, koito tuk se propuskat poradi stesnenoto temachno prednaznachenie na tsitata.
3. <http://nfp-drugs.bg/bg/?&itype=174&info=2872> Prouchvane sred naselenieto na vazrast 15 – 64 godini v Republika Bulgaria 2020 g. – Natsionalen fokusen tsentar za narkotitsi i narkomanii, polzvano na 14.06.2021